

Глигор ТОДОРОВСКИ

**НЕКОИ КАРАКТЕРИСТИЧНИ МОМЕНТИ ОД ОКУПАЦИЈАТА
НА ДЕБАР И ДЕБАРСКО (1941—1944)**

Дебар — значаен воен и известителен окупаторски центар во времето на окупацијата

Територијата на Дебар и Дебарско била окупирана од италијанските окупаторски војски во април 1941 година, поконкретно од делови на италијанската дивизија „Firenze.“ По извршената воена окупација набргу пристигнале и други италијански окупаторски полициски и жандармериски сили, чии седишта биле во Дебар и во некои села во Дебарско. Меѓутоа, иако Дебар, по својата популација не бил голем град, сепак заради својата геостратешка положба и близината на бугарскиот воен гарнизон во градот Охрид, во градот бил лоциран голем италијански воен гарнизон, кој броел 4.500 војници.¹ Покрај сместувањето на овој гарнизон, во Дебар биле разместени и околу 400 карабинери (италијански жандарми), околу 400 финансисти и граничари, така што во градот престојувале околу 5.300 оружени воени лица од италијанско потекло.² Престојот на релативно голем број оружени воени лица во Дебар во текот на окупацијата говори за значењето што италијанскиот окупатор му го придавал на овој град, како во воена, така и во политичка смисла. Меѓутоа, освен овие воени единици во Дебар престојувале и 16-мина албански полицајци 200 албански жандарми; потоа, нешто подоцна и 500 балисти, 900 албански SS трупи, 20 албански финансисти и граничари, 300 германски војници и седумина припадници на ГЕСТАПО, односно на АБВЕР,³ или вкупно во Дебар, во текот на окупацијата, повремено престојувале 6.243 воени припадници на окупационите единици.⁴

1. Глигор Тодоровски, Окупацијата на Западна Македонија, (1941-1944), Второ дополнето и проширено издание, Скопје, 1982, 33.

2. Истојто.

3. Архивски материјал од РСВР, Пописник бр. 1, Федералната комисија за утврдување на злоделата на окупаторите и нивните помагачи, архивски несредени материјали (понатаму Материјали), Архив на Македонија, Скопје.

4. Истојто.

Овие збирни податоци за бројот на воените припадници на окупаторските оружени единици во Дебар, во текот на окупацијата од 1941 до 1944 година, ги потврдуваат и повеќе писмени изјави и искажувања на соработници на окупаторот, кои по завршувањето на Втората светска војна и ослободувањето на нашата земја биле судени од народните судови во НР Македонија и добиле заслужени казни за своите извршени злосторства во текот на фашистичката окупација. Така според искажувањето на д-р Џафер Сулејмани⁵ италијанските окупатори во Дебар имале една пешадиска дивизија чиј штаб се наоѓал во градот. На оваа дивизија ѝ биле придодадени и посебни артилериски и пионирски единици, меѓутоа, со непозната јачина. Според изјавата, пак, на Сафет Рашид Бајрамовски,⁶ во Дебар, во текот на окупацијата престојувале и околу 40 финансисти и граничари; потоа 400 италијански карабинери (италијански жандарми), додека по капитулацијата на Италија, од 8 септември 1943 година и 900 SS албански војници, 16 албански полицајци на служба во Дебарската префектура и во Квестурата; потоа, 200 албански жандарми, 500 балисти и 20 албански финансисти и граничари. Во Дебар по капитулацијата на Италија, според неговата изјава се наоѓале и 300 германски војници и седуммина припадници на АБВЕР и на ГЕСТАПО.⁷

Горниве податоци говорат дека во Дебар, до капитулацијата на Италија најмногу имало италијански војници од составот на италијанската дивизија „Firenze“, чиј број изнесувал 4—4.500 војници, а оваа дивизија определувала свои единици и војници за воените гарнизони во Кичево, Струга, Гостивар и Тетово. Вкупната големина на дивизијата изнесувала до 9.000 војници.⁸ И бројот на италијанските карабинери, односно жандарми, земено релативно не бил мал, што говори за висок степен на превентивна заштита на ова окупирано подрачје преземена од страна на окупаторот. Ова говори дека италијанскиот окупатор се плашел од ненадејни напади и тоа уште во 1941-та година, кога, сè уште не постоеле реални претпоставки за толку голем отпор од народноослободителното движење на оваа територија. Меѓутоа, податоците за бројот на германските војници во Дебар од повеќе извори даваат за право да заклучиме дека нивниот број релативно земено не бил голем. Така, во Дебар, според некои податоци се потврдува дека бројот на германските војници во текот на окупацијата не поминувал повеќе од 300 и 7 до 8 припадници на ГЕСТАПО.⁹

5. Истото, Записник од сослущувањето на д-р Џафер Сулејмани од 4. IX. 1948 година.

6. Материјали..., Записник од сослущувањето на Совет Рашид Бајрамовски, од 16. IX. 1948 година.

7. Истото.

8. Материјали..., според изјавата на Ејуп Исни Килавку.

9. Истото.

И одделни искажувања на мошне истакнати и блиски соработници на окупаторот, во текот на окупацијата од 1941 до 1944 година, на територијата на Западна Македонија, говорат дека градот Дебар претставувал главна воена база на италијанскиот окупатор за оваа територија. Не само што Дебар бил седиште на Штабот на италијанската пешадиска дивизија „Fizenze“, туку во овој град се наоѓало седиштето и на самостојни специјализирани артилериски и моторизирани италијански воени единици, што во својот состав имале околу 400-500 возила,¹⁰ што не биле малку. Ако на овие возила се додаде и големината на послугата и другите придружни средства, што формациски припаѓале на таквите специјализирани единици тогаш ќе се добие приближна бројка на луѓето во овие две самостојни воени специјализирани единици.

Освен овие самостојни воени специјализирани единици, во Дебар се наоѓале и извесен број борни коли, така што бројната состојба на италијанската војска во текот на окупацијата, до капитулацијата на Италија, во септември 1943 година, не била помала од 5—6.000 италијански војници, што всушност, останале во Дебар сè до капитулацијата на Италија,¹¹ и биле воено готови да се вклучат во борбата против НОВ и ПО на Македонија.

Несомнено споменатиов број на италијански војници во Дебар, во текот на окупацијата, не бил мал. Ако на ова се додадат и другите оружени и „доброволни“ формации, тогаш ќе се добие претстава во какви тешки услови се развивало народнослободителното движење во Македонија, посебно во Западна Македонија. Покрај регуларните воени единици, не бил за потценување и бројот на жандармите во Дебар кој достигнувал и до 1.000 луѓе.¹² Освен лоцирањето на жандарми во Дебар, жандармските станици биле подигнати и низ Дебарската околија, а карабинерски, односно жандармериски станици во Дебарската потпрефектура, односно околија имало во селата: Голем Папрадник, Елевци, Манастирец, што се наоѓала покрај патот Дебар — Струга; потоа, во селото Гари и во селото Спас. Овие карабинерски, односно жандармериски станици, вршеле жандармериско покривање на неколку села, а секоја карабинерска станица имала по 20 карабинери, односно жандарми. Ваквата структура на жандармеријата постоела сè до капитулацијата на Италија, во септември 1943 година, кога била заменета со албанска жандармерија.

По капитулацијата на Италија, бил засилен германскиот воен гарнизон во Дебар на околу 300 германски војници.¹³ Во Дебар тогаш бил формиран и албански жандармериски бата-

10. Материјали . . . , Записник од сослушувањето на Цемо Ајредин Цемов.

11. Истото.

12. Истото.

13. Истото.

лјон, со околу 500 албански жандарми.¹⁴ Од овој состав на албански жандарми, по 20 биле испратени по жандармериските станици по селата, каде до капитулацијата на Италија се наоѓале карабинерски станици. Освен албанските жандарми, во Дебар бил формиран и еден посебен баталјон, наречен „Шутица“ кој бил повремено вклучуван во борбата против единиците на Народноослободителното движење на Македонија, а тој броел околу 60 оружени лица и сите негови припадници биле од албанско потекло. Командант на албанската жандармерија во Дебар бил Мифтар Калјош, а на „Шутицата“ (контрачетата) Дилавер Дина. Балистите, односно вулнетарите, биле собирани повремено по потреба и биле вклучувани во борбата против единиците на НОВ и ПОМ и при такви поводи биле собирани во Дебар од 200 до 300 „доброволци“ и тоа не секојпат истите луѓе. Нивни водачи биле Уке Џами, Али Малиќи, Сабри, Сали Марку и други. Тие доброволци, наречени балисти, одржувале постојани врски со германските воени и полициски органи во Дебар.¹⁵ Треба да се одбележи дека за припадници на албанските SS трупи не биле собирани младинци од албанското население во Дебар и во Дебарско.¹⁶

Германските воени и полициски органи по капитулацијата на Италија развиле значителна активност. Тие ја поттикнувале и ја насочувале балистичката организација за борба против народноослободителното движење во Западна Македонија, чија активност се чувствувала и во Дебарско, посебно во средината на 1943 и во почетокот и средината на 1944 година. Така во април 1944 година пристигнала во Дебар и една самостојна германска воена единица, чии припадници носеле амблем со мртвечка глава. Под раководство на оваа германска воена единица биле создадени албански оружени формации и во Дебарско, во чие формирање учествувале Мифтар Калјош, Уке Џами, Азис Калјош, Али Малиќи, Рамадан Оџа и други. Секој од овие самоповикани водачи имал под своја команда од 200 до 300 луѓе што германската воена команда во Дебар ги користела за борба против Народноослободителното движење.¹⁷ Така, германската Воена команда во Дебар се појавила како организатор и снабдувач со оружје на албанската жандармерија и на балистичкото движење: потоа на албанската квестура (полиција), на албанските финансиски органи и сл. Освен овие воени органи германските воени органи формирале и две окружни жандармериски команди, од кои едната имала седиште во Дебар, а

---

14. Истога.

15. Истога.

16. Истога.

17. Боро Митровски, Некои аспекти на германската политика на Балканот и нивниот одраз за задушнување на НОД во Западна Македонија 1943 година, Зборник, Слободните територии во Македонија 1945 година, Скопје, 1975, 174.

другата во Тетово, а биле формирани и околиски команди со седишта по потпрефектурите и одделни команди по општинските управи и жандармериските станици во поголемите села и на позначајните пунктови, со определен број жандарми од албанско потекло.¹⁸ Покрај овие воени и полициски единици, германски воени единици и штабови биле разместени во одделни места во Западна Македонија. Една Ортскоманда (Команда на местото) се наоѓала и во градот Дебар,¹⁹ а други германски воени единици и команди биле распределени во други места и градови во Западна Македонија со задача, во соработка со балистичкото движење и со албанската квислиншка жандармерија, да организираат потери против единиците на НОВ и ПОМ.²⁰

Освен споменативе германски воени органи на територијата на Западна Македонија, постоеле и други германски воени и разузнувачки служби, како — Служба за безбедност (СД), која со функција на околиски центар постоела и во градот Дебар. Таа била раководена од Окружниот центар на Службата за безбедност во Струга, а исто така, и еден центар на АБВЕР (чета за одбрана), односно воено ГЕСТАПО, што потпаѓал под директна команда на Командата за Југоистокот.²¹ Во составот на Фелдкомандатурите (обласните команди) влегувала и жандармеријата, која имала свои огранки во сите градови на Западна Македонија, меѓу кои и градот Дебар.²² Тие биле припадници на германските воени служби што воделе сметка за извршувањето на наредбите за собирањето на оружјето, замрачувањето на улиците и становите во ноќно време и обезбедувањето на редот кај германските војници. Во составот на Фелд-жандармеријата постоела и Тајна воена жандармерија. Покрај овие команди постоеле и орцткоманди (команди на местата), и на околиите.²³

Од друга страна германската Воена команда, во мај 1944 година, пристапила кон формирање на SS дивизијата наречена „Скендербег“. Повисоката команда на оваа дивизија се наоѓала во Призрен, додека нејзини единици биле разместени по градовите во Западна Македонија, на Косово и Метохија. Оваа дивизија била формирана исклучиво од муслиманско население предимно албанско. Според едни податоци во Дебар не биле собирани припадници за оваа дивизија.²⁴ Иако собирањето на припадници на оваа дивизија, во почетокот од нејзиното формирање, се вршело на доброволна основа, меѓутоа, треба

18. Истото, 116.

19. Глигор Тодоровски, *Окупацијата на Западна Македонија...*, 36.

20. Истото.

21. Боро Митровски, *Некои аспекти на германската политика...*, 118.

22. Истото.

23. Истото.

24. Материјали .., *Записник од сослущувањето на Цемо Ајредин Цемов,*

да се истакне дека одзивот и на муслиманското население од албанско и турско потекло бил недоволен, така што германската Воена команда, задолжена за формирањето на оваа дивизија, била присилена да врши присилна мобилизација на младинци од албанско и турско потекло. Дури и тие присилно мобилизирани младинци избегнувале да пристапуваат во оваа SS дивизија, иако им било ветувано создавање на „Голема Албанија“, и заради тоа треба да се создаде јака албанска војска која ќе ги брани нејзините граници. Меѓутоа, и таквите повици многу не помогнале. И младите Албанци и Турци го барале излезот од тешката положба во вклучувањето во Народноослободителното движење, во братството и единството со македонскиот народ, како единствен услов за натамошно постоење и живеење во целокупното население што живеело на таа територија. Силниот развој на Народноослободителната борба придонел SS дивизијата „Скендербег“, при крајот на август 1944 година, да се расформира.²⁵

Германските воени команди и нивните полициски органи на оваа територија, немајќи доволно сили за обезбедување на редот во нивната заднина, настојувале да ја искористат заостанатоста на еден дел од албанското и турското население. Тие развиле силна пропаганда базирана на верска и национално-шовинистичка основа и почнале со засилено формирање оружени одреди на „доброволна“ основа, составени предимно од албанско население. Овие набрзина формирани балистички одреди биле употребувани во борбата против единиците на народноослободителното движење, кои истовремено вршеле голем терор врз македонското и албанското население, кое ги прифатило целите на народноослободителната борба. Треба да се истакне дека и покрај сите настојувања на германските воени штабови и на германските полициски органи, бројот на балистите во Дебар и Дебарско, во споредба со други краишта во Западна Македонија, со Гостиварско, Кичевско, Струшко и Тетовско бил најмал. Така во одделни документи се споменуваат 500 балисти во Дебар и Дебарско.²⁶ И дејствувањето на балистичката организација во Дебар и Дебарско, чие потекло е од Албанија, почнува од 1942 година; таа била создадена од некогашни бегови и други по традиција останати барјактари, чија цел била да го попречат остварувањето на општествените и економските промени во Албанија во текот на Втората светска војна. Нејзината задача до крајот на војната била и останала борба против комунизмот и народноослободителното движење во Албанија и во завладеаните делови на Југославија во 1941 година.

Покрај балистичкото движење, постоеле и други фашистички организации во Дебар, формирани уште пред капитулацијата на Италија. Такви биле: „Легалитети“, „Зото“, „Таша“

25. Глигор Тодоровски, Окупацијата на Западна Македонија..., 38.

26. Истото. 42.

и други. Така центарот на организацијата „Легалитети“, која што била албанска монархистичка и националистичка организација, имала за цел да ја реставрира албанската монархија на чело со кралот Ахмет Зогу, се наоѓал во Цариград, а главен водач во Дебар бил Мурат Калјош, од Дебар. Организациите на оваа монархистичка албанска организација настојувале да формираат месни комитети и оружени чети, кои по напуштањето на италијанските и германските окупатори на Албанија и Западна Македонија планирале да ја преземат власта. Тие исто така, требало да ја развиваат и пропагандната дејност, меѓу албанското население, да го развиваат и поттикнуваат големоалбанизмот под паролата „Одбрана на Голема Албанија“. Луѓе на таа организација, покрај други места, биле упатувани и во Дебарскиот крај.²⁷ И оваа организација наоѓајќи истоветни цели, својата дејност ја поврзала со балистичкото движење, бидејќи, според природата на нејзината активност, двете организации наоѓале заеднички елементи и во борбата против народноослободителните движења на Албанија и на Југославија. Меѓутоа, и покрај напорите на германските воени и известителни органи да ги обединат сите реакционерни движења во Западна Македонија во текот на окупацијата, поради нивни внатрешни спротивности, тие во тоа не успеале. Биле создаени две фракции. Едната од нив која постоела во Дебар, имала послаби врски со Англичаните, а другата во Тетово и Гостивар и била под целосно влијание и под раководство на германските воени служби.²⁸

И дејствувањето на Втората албанска лига, која била повторно формирана во текот на окупацијата и имала свој центар во Призрен, предимно дејствувала во Гостивар, Тетово и во нивните околии, додека во Дебар не биле забележани нејзини активности во текот на окупацијата. Тоа говори дека споменатата поделба помеѓу албанската реакција во текот на окупацијата и во овој домен се чувствуваала и постоела. И во формираните два баталјона албанска војска по капитулацијата на Италија, од септември 1943 година, формираните на територијата на Западна Македонија со седиште во Тетово, биле повикувани младинци само од муслиманско потекло. Биле повикувани и младинци од Дебар и Дебарско од албанско потекло, меѓутоа како последица на засилената активност на Месната партиска организација, на КП во Дебар, на нејзината широка разјаснувачка работа и сред албанската младина, албанските младинци не биле зафатени од опсесијата за „Голема Албанија“ и не се ставиле во служба на албанската реакција, на германските окупатори и на албанските квислинзи освен поединечни случаи, туку прилично активно се вклучиле во единиците на народноослободителната војска и партизан-

27. Истото. 39.

28. Зборник докумената и података Народнослободилачког рата југословенских народа, т. VII, књ. 2, Београд, 1952, 56, документ број 28.

ските одреди на Македонија во остварувањето на братството и единството со македонскиот народ и со другите народности на ова подрачје и пошироко. Формирањето на Дебарскиот младински баталјон, во 1943 година, бил најдобар одговор и потврда на таквата ориентација, што значело сериозен пресврт и ориентација и на албанското население во Дебар и Дебарско.

Состојбата во Дебар и Дебарско по капитулацијата на Италија (септември 1943 — ноември 1944)

На 8 септември 1943 година капитулирала Италија. Во Дебар, во тоа време се наоѓале околу 10.000 италијански војници, всушност, цела една добро оружана италијанска дивизија,²⁹ која веднаш го напуштила градот и се упатила кон Албанија, со желба да излезе на Јадранско Море, на албанското крајбрежје, со цел да се префрли во Италија. Меѓутоа, еден дел од италијанските војници останале во градот, додека другиот дел тргнал во споменатата насока, понесувајќи со себе и голем дел од воената опрема. Планот на командантот на дивизијата бил да се пробие во Албанија, а оттаму со војската, преку Дрим, да се префрли во Италија. Сепак, тој план на италијанскиот генерал не се исполнил. Делови од таа дивизија паднале во германско заробеништво, додека одделни италијански единици стапиле во борба со германски воени единици што се наоѓале во Албанија. Меѓутоа, најголемиот дел од италијанската војска што била стационирана во Дебар, капитулирала кај градчето Груја, во Албанија, каде останало тешкото оружје на оваа дивизија³⁰ и паднала во германско заробеништво. Сепак, половината од пешадиското оружје на оваа дивизија паднало во рацете на единиците на НОВ и ПОМ, додека втората половина во рацете на барјактарите и на балистите од Дебарско и на други луѓе.

Веќе на 9 септември 1943 година единиците на НОВ и ПОМ влегле во Дебар и градот бил ослободен, што претставува значаен ден во историјата на овој град и Македонија воопшто. Притоа, во Дебар влегле и албански барјактари со своите приврзаници кои, всушност, не успеале да ги задоволат и да ги остварат своите барања и биле истерани од градот. Во градот Дебар биле воспоставени за прв пат органи на народната власт; бил избран околински народен одбор, составен од Македонци и Албанци, со вкупно 11 одборници, а претседател на одборот бил Албанецот Шех Латихи, кој што подоцна бил заменет со Хаки Стрмили. Покрај нив, во Одборот се наоѓале и членовите Ангеле Зафировски, Далип Туркеши, Јусуф Стрезимири, Хаки

29. Јашар Алили, Шеесет и девет дена слободен Дебар, Зборник: Слободните територии во Македонија во 1943, Скопје, 1975, 144.

30. Истога, 154.

Шеху, Блаже Иловски, Афус Махмути, Јашар Алили, Марко Шулајковски и Даут Лангу. Биле формирани и месни народно-ослободителни одбори по селата, така што во слободните 47 села во Дебарско биле избрани 235 одборници.³¹ Биле преземени и мерки за снабдувањето и обезбедувањето на градот со храна и др., потоа, биле формирани Околински комитет на КПМ и други младински организации. Така целосно биле уништени сите дотогашни органи на албанската квислиншка власт во Дебар и Дебарско, а Македонците, Албанците, Турците, Македонците муслимани и Ромите во Дебар и Дебарско за прв пат во својата историја се нашле братски здружени во одбраната на слободното живеење на градот и околицата што сами ја извојувале, меѓутоа, која траела само 69 дена. Сепак, иако слободата била краткотрајна, таа била извојувана во 1943 година и ги покажала основите врз кои ќе се потпира идниот живот на Македонците, Албанците, Турците и др.

По капитулацијата на Италија, во септември 1943 година, германските воени сили презеле една секавична воена акција во Албанија и во реонот на Струга ги разоружале италијанските воени единици на тој терен. Меѓутоа, во разоружувањето на италијанските воени единици учествувале и единиците на НОВ и ПОМ, разоружувајќи некои делови на дивизијата, »Firenze« од гарнизоните во Тетово, Гостивар, Кичево и во Дебар. Од друга страна, со капитулацијата на Италија била сменета проиталијанската квислиншка влада во Албанија и заменета со прогерманска. Биле заменети и државните симболи на Албанија, како и официјалното име на државата, од „Албанско Кралство“ квислиншката држава била преименувана во „Држава Албанија“.³² На 4. IX 1943 година бил формиран Извршен комитет на квислиншка Албанија, што требало да претставува нова влада и со прогерманска ориентација, составен од истакнати реакционери и големоалбанци, на чело со Ибрахим беј Бичаку, а била објавена и „независност“ на Албанија. Биле преземени мерки за свикување на национално собрание и за формирање намесништво, односно регентски совет. Овие квислиншки органи требало „суверено“ да управуваат со цивилните работи на Албанија, а основната задача им била да се борат за искоренување на комунизмот и ослободителното движење во Албанија и во Западна Македонија, како и во другите окупирани делови на Југославија, каде што била воспоставена албанска квислиншка власт. Дотогашниот германски конзулат во Тирана бил подигнат на степен амбасада, кој стоел, всушност во заднината на овие настани, воспоставил и одржувал постojани врски со Намесништвото, односно со Регентскиот совет и со Владата на Албанија³³ што требало да ги означи и да ги

31. Истото, 488.

32. Глигор Годоровски, Окупацијата на Западна Македонија 27.

33. Истото.

потврди новите односи меѓу „Независната албанска држава“ и Третиот Рајх. Административната поделба на квислиншка Албанија по капитулацијата на Италија останала иста, односно била задржана поделбата од времето на италијанската окупација. По капитулацијата на Италија квислиншка Албанија потпаднала „под надлежност“ на полномошникот на Министерството за надворешни работи на Третиот Рајх, инженерот Херман Нојбахајн, според чии концепции, во Албанија, по капитулацијата на Италија, не требало да се создава германски административен управен апарат, ниту пак Албанија да се третира, како окупаторско подрачје. На квислиншка Албанија требало да ѝ се признае формален суверенитет, насочувајќи ја албанската реакција кон што поголемо зближување со фашистичка Германија, помагајќи ѝ при формирањето на националистичките сили за борба против НОВ на Албанија и на Југославија.³⁴ Разбирливо, такви биле и објективните тогашни можности на Германија и таа не можела што повеќе да бара. За неа било битно обезбедување на албанското крајбрежје од ненадеен напад на Сојузниците.

Статусот на германските воени и политички органи во Албанија, по капитулацијата на Италија, произлегувал токму од потребата за преземање подготовки за одбрана на албанскиот брег на Јадранското Море од евентуално истоварување на воени единици на западните сојузници од територијата на Италија, каде тие веќе се наоѓале. Од друга страна и албанската квислиншка влада, несигурна во натамошниот опстанок, барала од германските воени и политички власти да организираат органи на СИПО (полиција за безбедност) и СД (безбедносно разузнавачка служба на Нацистичката партија во Албанија). Овие воено-полициски органи биле формирани во Албанија набргу по навлегувањето на германските воени единици по капитулацијата на Италија, а такви полициски и разузнавачки органи биле формирани и на територијата на Западна Македонија.³⁵ По капитулацијата на Италија, германски воени сили, всушност, набргу ги окупирале албанските градови како и пристаништата на албанското крајбрежје на Јадранското Море: Драч и Валона, така што Германците насекаде воспоставиле воена власт, потпирајќи се врз месните албански квислинзи и на разни „доброволечки“ одреди, командувани од германски офицери. Исто така, на територијата на Западна Македонија, анектирана од квислиншка Албанија, уште од 1941 година, во сите поголеми места Германците поставиле свои помали воени единици и разузнавачки служби. Всушност, германската Врховна команда за Југоистокот, територијата на Албанија, по капитулацијата на Италија, вклучувајќи ја и западна Македо-

34. Истото, 29.

35. Истото.

нија ја поделила на фелдкомандатури (обласни команди). Таква обласна команда на територијата на Западна Македонија била формирана само во градот Струга, што говори за големото значење што германските воени и полициски сили го придавале на овој град. Под командата на оваа фелдкомандатура биле потчинети сите платцкоманди (околни команди) во другите градови на Западна Македонија, кои имале посебни задачи во сместувањето на германски војници на поминување, одржување во исправна состојба на патиштата и на другите комуникативни врски, потоа издавање дозволи за носење оружје и вршење надзор над цивилната албанска квислиншка власт.³⁶ Покрај овие воени институции биле формирани и други органи од политички и военоразузнавачки карактер, чија задача била да формираат свои органи на територијата на Албанија и на Западна Македонија.³⁷ Тие, всушност, прибирале податоци и други информации за постоењето и дејствувањето на народноослободителното движење на оваа територија. Овие воено-разузнавачки органи и служби имале своја централа во Тирана и шест други одделенија. Ено од тие известителни одделенија имало седиште во Дебар.³⁸

Преземајќи широка акција во борбата против развиеното народноослободително движење во Албанија и во окупираните делови од Југославија, односно во Западна Македонија, на Косово и во Метохија, германските воени и полициски органи и служби, во најтесна соработка со квислиншките албански органи, ја реорганизираше дотогашната Албанска фашистичка партија. Германските институции ја реорганизираше таа партија и ја трансформираше во организација т.н. „Ринија Шќиптаре“, која подоцна прераснала и се трансформирала во балистичка оружана формација.³⁹ Членовите на оваа организација активно се бореле против партизанското ослободително движење во Албанија и во Југославија, на кој начин отворено и до крај се декларирале како непријатели и на својот сопствен народ, а во служба на германскиот фашизам, на кого веќе му се приближувал крајот. Меѓутоа, без оглед на тоа албанската реакција од сите бои и профили до крај останала верна на својот покровител — германскиот фашизам и нацизам, во кого наоѓала идејна и материјална поткрепа.

Иселувањето на Македонци од Дебар и Дебарско во текот на окупацијата

Појавата на иселување на Македонци од градот Дебар и од дебарските села од почетокот на окупацијата, од 1941 до

36. Истото.

37. Борз Митровски, Некои аспекти на германската политика на., 117.

38. Истото, 118.

39. Глигор Тодоровски, Окупацијата на Западна Македонија..., 33.

1944 година, е мошне суштествено прашање со долгорочни последици. Тоа е навистина многу комплексно. За неговата појава и текот на иселувањето постојат повеќе причини. Просторов не ни дозволува да извршиме поголема анализа на оваа појава. Меѓутоа, треба да се истакне дека во целиот тек на окупацијата постоела систематска и смислено спроведувана националистичка и верска нетрпеливост помеѓу албанското и македонското население од страна на големоалбанците и самите албански квислиншки власти; потоа, дискриминаторскиот однос врз неалбанското население, како и големиот терор спроведуван од разни „доброволци“ и други самоповикани оружени единици формирани од албанска народност. Сето тоа довело до анархична, темна и неподнослива состојба во овие краишта во Дебарско. Тешката состојба посебно се изразила почнувајќи од средината на 1943 и во 1944 година, така што личната и имотната безбедност, предимно на македонското население, со ништо не била загарантирана. Животот и имотот на Македонците биле постојано изложени на секојдневен ризик. Анархичните настани најмногу влијаеле да се појави процесот на иселување на Македонците од Дебар и од дебарските села, што во последните години од окупацијата добивал сè поизразита форма. Интензитетот на иселувањето на Македонците во последните две години на окупацијата зел толку силен замав што одделни села во Дебарско како: Горно и Долно Мелничани, Горно и Долно Косоврасти, Горенце, Пареша, Житинани, Осој, Гари, Лазарополе, Тресонче, Селце, Росоки, Сушица, Галичник и др. села населени со Македонци или со мешано население едноставно се испразниле или во значителен обем се намалиле. Бегалците не можеле да понесат со себе нешто повеќе од својот сопствен подвижен имот. Дури не можело да стане ни збор за „редовно“ отуѓување на недвижниот имот. Едноставно сè било оставено и напуштено. Треба посебно да се истакне дека партиската организација во Дебар, го согледала овој проблем. Таа за целото време на окупацијата покажала висока идејна издигнатост, свест и организираност. Во партиската организација членувале Македонци, Албанци и Турци и биле свесни за состојбата во која се наоѓало предимно македонското население и настојувала да ја изврши својата историска улога. Во рамките на можностите упорно се спротивставувала на сите појави на големоалбанизмот во Дебар што одел на тоа да го разедини македонското и албанското население, спротивставувајќи се најмногу со усна пропаганда на албанската реакција, на великоалбанците и на албанските квислиншки власти, во нивната очигледна тенденција уште повеќе да ги поттикнат заслепувачките националистички страсти едни против други, всушност, на Албанците против Македонците, односно против Словените. Треба да се напомене дека во значителна мерка големоалбанците во тоа успеале. Но, сепак, во Дебар и во

Дебарско не дошло до големи изразити и брутални националистички експеси во текот на окупацијата освен на поодделни убиства, грабежи, терори, масовното иселување на Македонци од тој крај на Македонија, што станувало токму како резултат на настојувањето на организациите на КП во Дебар и во Дебарско. Меѓутоа, смислено создаваната неподнослива клима и психоза на неможност за опстанок го терало македонското население да го напушта градот Дебар и селата и да бара „засолниште“ на друга страна, префрлувајќи се што подалеку оттаму, предимно на територијата на Македонија, што се наоѓала под бугарска окупација каде во таа смисла се чувствувало побезбедно. Не само што овој смислен потег го правеле разни великоалбанци, самоповикани и по некоја традиција барјактари и други силници, туку и официјалните албански квислиншки власти во Дебар не го попречувале овој иселенички процес. Спротивно од тоа, тие дури и го помогнувале и го засилувале тој процес што бил во согласност со нивната великоалбанска политика и ориентација за искоренување на сè што не било албанско на таа територија. Дури и самиот претседател на албанската квислиншка општина, Осман Пиперку, се вклучил во борбата против Македонците во Дебарско и јавно зборувал дека словенството било „лоша работа“ и отворено се изјаснувал, како претставник на фашизмот,⁴⁰ како противник на словенството и на заедничкиот живот меѓу Македонците и Албанците. Тогаш може лесно да се сфати како кај албанското непросветено население влијаеле таквите пароли, во нивното поттикнување против Македонците во Дебар и Дебарско. Тоа било вистинско злосторство пресметано на брзи и крајни ефекти.

За иселувањето на Македонците од Западна Македонија не постоело единствено становиште по тоа прашање кај албанските квислиншки власти во одделни потпрефектури, околии и префектури. Додека органите на Дебарската префектура на Македонците што се иселувале, или што барале да се иселат од нејзиното подрачје, заради неиздржливата состојба им овозможувала отпуст од „албанското“ државјанство и им давала патни документи за иселување и други дозволи, но откако тие ќе ги извршеле сите формалности, што од нив ги барале квислиншките административни органи на префектурата, во Тетовската префектура било поинаку. Во Дебарската префектура се дозволувало на иселениците да го оттуѓат подвижниот имот, додека оттуѓувањето на недвижниот имот не им било дозволено на иселениците. Недвижниот имот задолжително требало да се остави на лица и тоа за кои претходно ќе дале

40. Искажувањата на Петко Секуловски, Дебар, Стенографски белешки, Институт за национална историја, Скопје, Одделение за библиографија и документација „д-р Велимир Брезоски“, Р. 9—1, 39.

согласност органите на Дебарската префектура,⁴¹ што всушност, значело одземање на целокупниот подвижен и недвижен имот на иселениците Македонци.

Први почнале да се иселуваат одделни службенички семејства од македонско потекло од Дебар и тоа уште од средината на 1941 година. Имено, заради спроведуваната политика за создавање на свои кадри од албанско потекло, во кои ќе можела албанската квислиншка власт да има своја сигурна подпора и под изговор дека Македонците не го познаваат албанскиот јазик и заради што не биле во состојба да кореспондентираат на тој јазик, повеќе службеници од македонско потекло, кои дотогаш работеле во Дебарската префектура во Дебарската општина, или во одделните служби на администрацијата на селските општини, а биле службеници уште од предвоена Југославија, биле отпуштени од служба и останале без соодветна работа. Немајќи, пред сè, средства за живеење, а претчувствувајќи ја општата состојба и иднина, тие семејства заминувале на територијата на Македонија окупирана од Бугарија: во Скопје, Охрид и во Битола, и други градови со намера таму да најдат вработување, живеачка и безбедност на личниот живот и имот.

Овој почетен бран на иселување од Дебар и Дебарско бил секојдневен, а се засилил посебно во средината на 1942 година. За засилувањето на иселувањето од Дебар и Дебарско во значителна мерка влијаело и формирањето на еден големоалбански комитет специјално за таа цел, формиран од група големоалбанци од Дебар, во 1942 година, во кој, покрај другите се наоѓале: Али Реца и Риза Афус Мамут, кои настојувале да ја заострат националната и верската омраза меѓу Македонците и Албанците во Дебар и воопшто во Дебарско.⁴² Овој Комитет настојувал уште повеќе да го засили процесот на иселувањето на Македонците од Дебар, сметајќи дека тие краишта ќе останат за секогаш во составот на „Голема Албанија“.⁴³ Се преминало од поединечни семејни иселувања, кон масовни.

Не само што овој големоалбански комитет преземал активности што имале за цел да го засилат иселувањето на Македонците од Дебар и од Дебарско, туку и органите на албанската квислиншка власт настојувале уште повеќе да го упростат процесот, од разбирливи причини, за добивање дозволи за отпуст од „албанското“ државјанство и други дозволи за иселување од Дебарската префектура. Од друга страна и натаму била создавана психоза на страв, а и злосторствата со секој изминат ден сè повеќе станувале бројни со што на голем број Македонци им се оневозможувал натамошниот опстанок на

41. Глигор Тодоровски, Окупацијата на Западна Македонија..., 22.

42. Дебар, Стенографски белешки..., 84.

43. Истото, 85.

оваа територија во времето на окупацијата. Бил употребен метод на заплашување со убиства на луѓе, доколку некој не сакал да се исели или кој бил „одбележан“ тоа да го стори. Такви „пораци“ биле доставувани на одделни Македонци во градот, кои неможејќи да ја издржат таа пресија заминувале во непознато; ги напуштале своите домови и имоти и го менувале дотогашниот начин на живеење и сл.⁴⁴ Не треба да се пишува за тешките последици за секое иселено семејство по напуштањето на сопствениот дом и имот, и тоа во воено време, под неиздржлив притисок, за имотот за што било пролеано многу пот и вложен тежок труд.

Дебарската префектура (округ) со своите административно-политички одлуки донесени по прашањето за иселувањето на Македонците јасно и мошне категорично го поддржувала заземениот курс за иселување на Македонците од таа територија. Таа настојувала од своја страна да го олесни администрирањето со иселувањето на Македонците според едни сочувани документи од 1943 година. Ова мислење го потврдуваат токму неколку сочувани документи од тоа време, а потекнуваат од канцеларијата на Дебарската префектура. Имено, според една нејзина одлука, од 1943 година, се гледа дека Административниот совет на Дебарската префектура решил да се издаваат иселенички пасоши на сите лица што ќе ги побараат, но по претходно извршена проверка на истите лица во општинската управа и во полицијата; потоа, за секој издаден пасош за иселување соодветното лице требало да се регистрира во општинскиот Регистар на иселениците; потоа, на секое лице било земено становиште во префектурата, на кое му се издава иселенички пасош, да му се конфискува недвижниот имот и истиот да се предаде на општината за користење, без оглед дали лицето кое сакало да ја напушти Дебарската префектура оставило свој наследник за недвижниот имот. Таквиот наследник Дебарската префектура не го признавала и само таа можела да одреди лице за наследник на имотот на иселеникот.⁴⁵

Мошне биле јасни и категорични одлуките на Дебарската префектура по повод иселувањето на Македонците од нејзиниот реон. Тие одлуки, всушност, претставувале отворен грабеж на имотот на иселениците Македонци и претставувале отворен притисок, и не само притисок, туку повик и поттик за иселување, за напуштање на родниот крај, со несогледливи политички последици за етничкиот карактер на оваа територија.

44. Дебар, фактографски материјали, Институт за национална историја, Скопје, Одделение за библиографија и документација „д-р Владимир Брезоски“, Р—9—2, 23.

45. Материјали . . . ,

За иселувањето на Македонците во текот на фашистичката окупација и во времето на албанската квислиншка власт од 1941 до 1944 година, покрај споменатиов документ, постојат и други документи. И тие потекнуваат од Дебарската префектура, а се однесуваат по прашањето за иселувањето на Македонците од Дебар и Дебарско, што уште повеќе го поткрепуваат изнесеното мислење. Еден документ, на кој се наоѓаат симболите на албанската квислиншка држава: Албанска држава — Окружно началство — Дебар, бр. 33, од 6. XII 1943 година, испратен до Градската општинска управа во Дебар, се известува Општинската управа дека во Дебарската префектура било решено на македонските христијани, „кои се подготвуваат за големо емигрирање и кое е од корист за нашата кауза“, се наредува на полициските органи „да им забрани на иселениците, односно на македонскиот елемент, продавање на подвижни и неподвижните имоти“. За неизвршувањето на оваа заповед виновниците „ќе бидат накажани безмилосно“. Потписник на документот е префектот на Дебарската префектура, Абди Голи.⁴⁶ Што значело неизвршувањето на неговата заповед во воено време може многу лесно да се претпостави. Отворениот грабеж на подвижниот и недвижниот имот на иселениците во текот на окупацијата, од 1941 до 1944 година, продолжили и натаму и добивал сè појасна определба дури и во официјалните албански квислиншки органи, што било во рамките на реализирањето на една националистичка политика за истерување на македонското население од тие краишта.

Дека Македонците во Дебарската општина, односно во Дебарската префектура, во текот на фашистичката окупација и во текот на постоењето на албанската квислиншка власт се наоѓале во мошне тешка состојба говори и еден друг документ по потекло од самата албанска квислиншка власт. Тоа е записник на Административниот совет на Дебарската префектура, заведен под бр. 1, од 21 декември 1943 година, кога под претседателство на заменикот на префектот на Дебарската префектура, Али Малиќи и членовите на Административниот совет: Алис Цани, заменик на претседателот на општината на Дебар, Тосум Стоја, Шеј Исен, Шериф Хаџи, Реџа Беќир, Сина, се собрале во врска со прашањето за „извршувањето на преселувањето на христијаните Македонци во Бугарија“, како што стои во документот,⁴⁷ и решавале за судбината на нивните подвижни и недвижни имоти. На состанокот на Административниот совет било решено да се изврши конфискување на нивните подвижни и недвижни имоти.⁴⁸ Значи прашањето со подвиж-

---

46. Истото.

47. Истото.

48. Истото.

ниот и недвижниот имот на Македонците иселеници сè повеќе се заострувало и дошло до отворена грабачка дури и од органите на власта.

И други фактори во Дебар и Дебарско, како и во цела Западна Македонија, во текот на фашистичката окупација, влијаеле Македонците да го напуштат ова подрачје. Со извршењето на пописот во 1942 година сите луѓе што живееле на оваа територија, без оглед на нивната национална припадност, биле запишани за Албанци и станале противправно на меѓународното јавно право албански државјани. Друга народност не била признавана. Во пописот стоеле графи Бугари, Срби, но Македонци — не, иако масовно било декларирањето за Македонци. Потоа, сите имиња и презимиња на Македонците, словенски по форма, морале да добијат албански завршок; сите јавни натписи на дотогашните фирми и други јавни акти, целокупната администрација во општините, судовите и сл. била водена на албански јазик; наставата во отворените училишта била изведувана на албански јазик, така што била мошне очигледна и отворена тенденцијата за денационализација на неалбанското население, всушност, на Македонците, на Македонците муслимани, на Турците и на Ромите на оваа територија. Исто така, биле забранети сите јавни разговори на македонски јазик, јавните комуникации во службените простории, дури телефонските и други јавни разговори на тој јазик; потоа, мажите морале јавно да носат бели албански кечиња и др. Сето тоа влијаело на иселувањето на Македонците и го оневозможувало нивниот опстанок на оваа територија.

Овој процес на денационализација во текот на окупацијата бил вршен доста интензивно и врз Македонците муслимани во Дебар и Дебарско како и врз Македонците муслимани во Западна Македонија. Во Дебарско, поконкретно во реонот на Радика, Долна Река и Долна Жупа каде се наоѓаат доста села населени со исламизирани Македонци, исто така, тие силно биле зафатени од овој процес на денационализација посебно поради муслиманството. Овој дел од македонскиот народ, поради разни причини, сè уште, национално неопределен, бил под силно верско (муслиманско) влијание заради што албанските квислиншки власти настојувале да го прикажат ова население како албанско. Всушност, ваква пропаганда била развиена и од одделни верски лица по селата — аџиите, кои на одреден начин биле присилувани и поврзани со квислиншката власт. Од друга страна ова население било заплашувано со тезата за можноста од бугарска окупација и на овие краишта, кај кое население се јавувал голем страв најмногу, пак, од верски причини, заради тоа и големоалбанскиот комитет во Дебар имал и најголем успех кај ова население и успеал еден дел да

го придобие. Меѓутоа, сепак, овие исламизирани Македонци,⁴⁹ и покрај манипулацијата со нив, во текот на окупацијата од 1941 до 1944 година во најголем број не се ставил во служба на окупаторот и на неговите квислинзи. Овој дел од македонскиот народ во Дебарско се наоѓал под мошне голем притисок на големоалбанските денационализатори и реакционери. Од настојувањето за измена на формата на личните имиња и презимиња, кои со векови завршувале на „ски“ (тие добивале албански завршок), засилена агитација преку верските лица и др. до отворање на училишта во селата каде живееле исламизирани македонци, во кои наставата била изведувана на албански јазик, така што децата и на овие Македонци морале да го изучуваат тој јазик, што било за првпат во нивното минато, додека за постарите луѓе биле отворани специјални курсеви, на кои морале да го изучуваат албанскиот јазик, заради секојдневната комуникација и сл.

Заради споменатите причини, и покрај настојувањето на партиските организации да парираат на ориентацијата на великоалбанските елементи за иселувањето на македонското население од Дебар и Дебарско, започнатиот процес на иселување тешко бил сопирилив. Така, според прописот од 1948 година Дебарската околина, во која влегувале 34 села и градот Дебар, имала 15.197 жители.⁵⁰ Меѓутоа, не постојат податоци за националниот состав на населението за да се види колку бил интензивен процесот на иселувањето на Македонците од овие краишта во времето на окупацијата, колку Македонци се иселиле тешко е да се претпостави и да се нагаѓа. Се работи за стотици, па и повеќе илјади семејства. Во таа смисла е можна и потребна да се направи споредба со одделни пописи на населението во овие краишта, со пописите од 1914 и 1948 година, за да се види опаѓањето бројот на жителите од селата, населени со Македонци со Албанци и др. а за пример ќе се послужиме со селата кои во текот на окупацијата припаѓале во атарот на Дебарската префектура. Така, селото Белчица, Мавровско, имало само 133 жители Македонци во 1948 година, додека 401 жител во 1914 година за време на окупацијата изгорено — овие луѓе се повратници.⁵¹ Селото Галичник 954 повеќе повратници (3112), Жировница 1524 (1454) Јанче 166 (373), Лазарополе 1061, повеќе повратници (2445), Ростуша 1013 Македонци и 24 Албанци (835), Битуше 530 (384), Леуново 329 изгорено-повратници (801), Маврово 411 изгорено-повратници (958), Росоки 88, повратници (314),

49. Дебар, фактографски материјали..., 25; Искажување на Мино Миновски, Дебар, Стенографски материјали..., 32.

50. Население и домаќинства во НР Македонија по населби (според пописите од 1948, 1953, 1961 година), Скопје, ноември 1962, 22.

51. Мил. Ант. Вујичиќ начел. Миш. Ун. Дела, Речник места у ослобојеној области Старе Србије по службеним подацима, у Београду, 1914, 137.

Тресонче, (повратници) 147 (969), и други.⁵² Градот Дебар имал вкупно 4844 жители во 1948 година, од кои 1080 биле Македонци, 3483 Албанци, 105 турци и др.,⁵³ додека во градот Дебар, во 1914 година имало вкупно 10.199 жители,⁵⁴ а во Дебарската околина 25.231 жители во 1948 година; потоа, во селото Баниште Македонци 256 (154), Брештани 38, (269), Броштица 464 (672), Голем Напрадник 995 (542), Долно Косоврасти 1287, 1 Албанец, (261), Горно Елевци 175 и 921 Турци, Гари 539 (1103), Пареша, 610 и 157 Албанци (152), и други.⁵⁵ Меѓутоа, треба да се напомене дека и овие податоци не ја даваат вистинската состојба за бројот на населението по окупацијата, бидејќи набргу по ослободувањето, голем број жители по селата, населени со македонско население се вратиле по своите поранешни уништени, срушени и изгорени или напуштени домови и други оставени имоти со лично заземање и со помош на новата заедничка татковина почнале да градат нови — нов живот во социјалистичката татковина.

Gligor TODOROVSKI

THE FASCIST OCCUPATION OF DEBAR AND THE DEBAR REGION BETWEEN 1941 AND 1943

S u m m a r y

The article entitled „The Fascist Occupation of Debar and the Debar Region Between 1941 and 1943” is divided into eight subtitles. The author, on the base of documents and published literature in the field of history of the Macedonian people, writes about the occupation of Western Macedonia in 1941 by the Italian and German occupiers, especially for the region of Debar and the Debar region. There are a lot of data concerning establishment of the first organs of the occupier’s authority; the collection of arms by the people, the tortures made by the occupiers, the establishment of the first occupier’s administrative organs and gendarmery, the formation of the regional and community managements, courts, and the like. The author has also underlined the question of the annexation made by quisling’s Albania in 1944 and the establishment of the quisling’s Albanian organs. The formation of the school in Debar and the Debar region has also been mentioned when the Albanian language was given the right to be taught for the first time. Also, other forms for Albanisation have been applied, so that the Macedonian people was forced to moving to other places, what was one of the primary tasks of the Albanian quislings between 1941 and 1943.

52. Население и домаќинства во НР Македонија..., 40—41.

53. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Beograd, 1954, 438,438.

54. Мил. Ант. Вујчић, Речник места..., 81

55. Истото.